

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОГО СЛОВНИКА-МІНІМУМУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розкрито поняття навчального термінологічного словника, подано аналіз чинних методик укладання словників-мінімумів лінгвістичної термінології: характеристика та вимоги. Проаналізовані принципи та критерії класифікації навчальних термінологічних словників, частково подано історію формування методик їх укладання.

Ключові слова: навчальна лексикографія, термінологічний словник, поняттєво-термінологічний апарат, термінологічний мінімум.

В статье раскрыто понятие научного терминологического словаря, представлен анализ действующих методик составления словарей-минимумов лингвистической терминологии: характеристика и требования. Проанализированы принципы и критерии классификации научных терминологических словарей, частично представлена история формирования методик их составления.

Ключевые слова: научная лексикография, терминологический словарь, понятийно-терминологический аппарат, терминологический минимум.

The article explores the concept of educational glossary of terms. Also it contains the analysis of formation's methods of compiling dictionaries linguistic terminology: characteristics and requirements. There are principles and criteria for the classification of educational terminological dictionaries. The history of formation methods of compiling dictionaries is partially presented.

Key words: scientific lexicography, glossary of terms, conceptual and terminological apparatus, terminological least.

У сучасній лінгвістиці відбувається значне зростання термінологічної лексики: виникають нові терміни, а також розширюються значення тих, що існують. Це зумовлює потребу створення навчальних словників фахових терміносистем, а також теоретичних розробок щодо принципів їх укладання.

На сучасному науковому етапі постала необхідність створення поняттєвого і процедурного апарату для конструювання навчального термінологічного словника, який виявився б ефективним для навчання студентів. Актуальною є також проблема створення комп'ютерних версій та електронних словників, що сприятимуть ефективній роботі з лінгвістичною терміносистемою. Отже, метою дослідження є аналіз наявних методик укладання словників-мінімумів лінгвістичної термінології та можливе їх застосування для побудови терміносистеми.

Навчальні словники за своїм призначенням мають низку особливостей, чим відрізняються від звичайних системозорієнтованих словників. Передусім, навчальні словники (одномовні та багатомовні) розраховані на викладачів і студентів, оскільки можуть бути використані ними як

навчальні посібники. Такі словники містять найбільш уживані та розповсюджені терміни з певної галузі знань, характеризуються наявністю при кожному слові мінімально необхідної лексикографічної інформації, поділом лексики на продуктивну та рецептивну, наявністю методичних вказівок щодо оволодіння матеріалом, аналізу термінів, наприклад: «Російсько-український термінологічний словник: Вагони та вагонне господарство. Локомотиви. Словник» [2, с. 84].

Навчальні словники мають відповідати таким вимогам:

1) реєстр навчального словника повинен включати невелику кількість слів. Основу реєстру навчального словника становить лексичний мінімум, який відповідає програмі етапу навчання та відібраний на основі аналізу частотності вживання термінів;

2) навчальний словник повинен містити рекомендації щодо послідовності вивчення термінів у загальній терміносистемі: на якому етапі навчання доцільніше вивчати певне слово. Відповідно до цієї вимоги або створюють серію градуйованих навчальних словників (окремий словник для кожного етапу навчання), або

укладають один словник, який охоплює весь курс навчання;

3) словникова стаття повинна бути короткою, добре структурованою;

4) словникова стаття має не тільки містити переклад слова, але й ілюструвати його вживання в певному лексичному та термінологічному оточенні;

5) як тлумачення слова, так і приклади-словосполучення можуть включати тільки реєстрові слова, щоб уникнути неконтрольованого розширення реєстру навчального словника;

6) доцільним може бути включення до навчального словника ілюстративних додатків із зображенням [1]. Можливості електронного словника дозволяють проілюструвати в анімаційній формі дії, стани, що змінюються в часі;

7) у навчальних словниках доцільним є подання граматичних і методичних коментарів;

8) в електронних навчальних словниках програмне забезпечення повинно бути простим та доступним.

Таким чином, одним з найефективніших словників, що використовуються для вивчення мови або певної галузі мовознавства, є навчальний словник. На відміну від звичайних перекладних, основне призначення навчальних словників полягає у відборі й активізації лексичного і граматичного матеріалу. Навчальні словники створюють основу лексикографічного забезпечення навчального процесу. Ефективність сприйняття лексико-граматичного та термінологічного матеріалу, особливо на початкових етапах вивчення мови, залежить від того, наскільки навчальний словник відповідає програмним і дидактичним вимогам.

У наш час розвивається новий різновид лексикографічних праць – термінологічні словники як навчальні посібники. До них належать словники, які відображають термінологію певної спеціальності чи ще обмеженішої тематики – курсу [2, с. 84].

Термінологічний словник – один із різновидів лінгвістичних словників, у якому подано термінологію галузі (або кількох галузей) знань. Теорією і практикою укладання словників займається термінологічна лексикографія [3, с. 146-147].

Термінологічні словники розглядають згідно з їх видовими й типологічними особливостями. Такий аспект аналізу наукових термінологічних словників створює передумови для розроблення методології та конкретних способів укладання спеціальних словників-мінімумів, вироблення науково обґрунтованих принципів відбору лексики, а також єдиних засад організації, подання (тлумачення, перекладу, опису) лексичних одиниць для створення оптимальних умов користування ними [1, с. 5-8].

В. І. Перебийніс зазначає, що для створення ефективних у вивченні певного розділу словників необхідним є узгодження даних навчального словника з вимогами програми вивчення мови і щодо тематики, і щодо кількості термінів для

засвоєння; точна орієнтація на адресата (студента, викладача чи науковця); врахування етапу вивчення мови, вікових особливостей адресата, мети, з якою вивчають мову [8, с. 74].

Отже, навчальні термінологічні словники мають відповідати таким характеристикам, як: лаконічність, призначення певній темі вивчення, простота будови й системність викладу матеріалу для забезпечення ефективності їх використання не тільки науковцями і викладачами, а й студентами, учнями, які ще не набули досвіду користування словниками.

Щодо класифікації навчальних словників, то це їх практичний систематизований опис, жанри, що склалися історично в тій чи іншій національній лексикографічній традиції. Розв'язання проблеми класифікації словників сприятиме виробленню єдиної методології укладання (тематичний обсяг, реєстр, форма, призначення, функції словника) [3, с. 144].

За П. М. Денисовим, під класифікацією словників розуміємо практичний систематичний опис, який ґрунтується на понятті ідеалізованого словника як інваріанта, як типу з урахуванням його основних координат: лінгвістичної, психологічної, семіотичної і соціологічної [2, с. 84].

Поняття класифікації орієнтоване на окреслення таких двох категорій, як: процес розподілу на класи і результати цього процесу – системи підпорядкованих понять певної галузі знань, представлені у вигляді схем, таблиць.

Теорію класифікації словників розроблено у працях відомих мовознавців Л. В. Щерби, А. М. Цивіна, С. В. Гриньова, Л. О. Симоненко, О. О. Тараненка, В. В. Дубічинського, документознавців Н. М. Кушнарєнко, С. Г. Кулєшова, Г. М. Швецової-Водки.

Вперше проблему класифікації порушив Л. В. Щерба у праці «Опыт общей теории лексикографии» [2, с. 85]. Але така класифікація подавала в основному типологію тлумачних і частково перекладних словників, покляла основу для подальших спроб класифікувати, систематизувати словникарську роботу.

Для класифікації словників визначають такі вимоги:

1) непересічність ділень (класифікація за однією ознакою);

2) співрозмірність ділень (поділ має бути вичерпним, повним; не повинен бути ні недостатнім, ні надлишковим);

3) взаємне вилучення ділень (члени одного ряду мають взаємно вилучати один одного);

4) неперервність ділень (члени ділення мають чітко відтворювати структуру понять, бути найближчими до поняття, не перестрибуючи з одного підкласу до іншого) [3, с. 145].

Сутність видової й типологічної класифікації словників полягає у диференціації об'єктів вивчення за певними визначальними ознаками. Видову й типологічну класифікаційні схеми створюють на основі різних логічних процесів.

Якщо в основу видової класифікації покладено диференціацію ознак, то в основу типологізації – їх інтеграцію. В основі кожної класифікаційної схеми лежить одна диференційна ознака, пов'язана зі структурними особливостями та функціями:

- 1) співвідношення лівої та правої частин словника;
- 2) спосіб розміщення, склад та характер відбору реєстрового словникового ряду;
- 3) об'єкт відображення;
- 4) відображення історичних процесів;
- 5) мета і призначення словника.

Термінологічні словники відображають поняттєво-термінологічний апарат різних галузей науки й техніки, лексику спеціальної сфери, мають функціональне призначення: забезпечують наукову, навчальну, виробничу діяльність. У статті «Класифікація термінологічних словників» М. Комова виділяє такі типи класифікацій, як: видову та типологізаційну.

Видова класифікація термінологічних словників передбачає чіткий поділ документів за законами логіки: єдність ознак, співрозмірність членів ділення, їх взаємовилучення, неперервність ділення. Перший з них – найважливіший і вимагає, щоб весь термінологічний склад словника було розділено за однією з ознак. Видова класифікація – це диференціація словників за однією суттєвою

ознакою. Усю сукупність словників групують у вид. В основу видової класифікації словників покладено три блоки ознак відповідно до різних характеристик: інформаційного та матеріального складників документа, умов існування документа в зовнішньому середовищі. Кожен із блоків є критерієм для побудови класифікаційного ряду за пріоритетними ознаками. Ці ряди утворюють багаторівневу структуру класифікаційної схеми термінологічних словників [3, с. 146].

Спроби класифікації словників у загальній лексикографії після Л. В. Щерби здійснювали П. М. Денисов («Основные проблемы теории лексикографии»), Ю. К. Якимович («Типология словарных изданий»), В. В. Морковкін («Типология филологических словарей»), В. В. Дубічинський («Теоретическая и практическая лексикография»), О. О. Тараненко («Словник» // Українська мова) та ін.

О. Іванова зазначає, що складність класифікування термінологічної системи полягає в тому, що неможливо виділити єдину диференційну ознаку для поділу. На її думку, відбувається зв'язок класифікації термінологічних словників зі структурними особливостями та функціями. Таким чином, унаслідок аналізу, виділили сім специфічних ознак, що лягли в основу запропонованої системи (див. табл. 1) [2, с. 88].

Таблиця 1

Класифікація термінологічних словників

Ознака	Вид, тип словника	
1. Тематичний обсяг	поліфункціональні словники	
	багатогалузеві словники	
	галузеві словники	
	вузькогалузеві словники	
2. Спосіб семантизації та призначення словника	тлумачні словники	
	перекладні словники	
	тлумачно-перекладні	
	навчальні словники	
	енциклопедичні словники	довідники, енциклопедії, словники: енциклопедичні, ілюстративні
	інформаційні словники	класифікатори, рубрикатори, словники: дескрипторні, частотні
3. Функція словника	інвентаризаційні словники	
	нормативні словники	
4. Аспектна орієнтація	словники термінів	
	словники номенклатурних одиниць	
	словники терміноелементів	
	фразеологічні словники	
	орфографічні словники	
5. Обсяг словника	повні словники	
	короткі словники	
	словники-мінімуми	
6. Порядок розміщення лексичного матеріалу	формальний	алфавітні словники
		алфавітно-гніздові словники
	тематичний	тематично-алфавітні словники
		ідеографічні словники
7. Носій інформації	електронні словники	
	паперові словники	

На думку Л. В. Щерби, за основу типології словників необхідно брати ряд теоретичних протилежностей, а саме: словник академічного типу – словник-довідник; енциклопедичний словник – загальний словник; тезаурус – звичайний (тлумачний або перекладний) словник; звичайний

(тлумачний або перекладний) словник – ідеологічний словник; тлумачний словник – перекладний словник; неісторичний словник – історичний словник [11, с. 70-72].

В. М. Перерва термінологічні словники поділяє: за кількістю репрезентованих мов (одно-,

дво-, багатомовні словники); за наявністю і принципом тлумачення термінів (*енциклопедичні, тлумачні, «без тлумачень»*); за представленою галуззю чи галузями знань (*галузеві, вузькогалузеві, багатогоалузеві (в тому числі політехнічні)*); за повнотою репрезентованої термінології (*повні, середні, короткі*); за спеціальним призначенням (*поняттєві, частотні, зворотні*) [2, с. 86].

Класифікація В. М. Лейчика складається із шести схем, кожна з яких ґрунтується на одній диференційній ознаці: за тематичним обсягом (*багатогоалузеві, галузеві (тематичні), вузькогалузеві*); за змістом лівої (*словники термінів, словники терміноелементів*) / правої частини (*перекладні, словники еквівалентів*), *тлумачні, словники-довідники, списки термінів (госарії, ідеографічні словники, дескрипторні словники)* словникової статті; за способом упорядкування словника (*алфавітні, неалфавітні (гніздові, алфавітно-гніздові)*), статистичні (*алфавітні і неалфавітні*); за метою (функцією) і призначенням словника (*словники узусу (ресструвальні, інвентаризаційні), регламентувальні (нормативні і ненормативні), науково-популярні, навчальні, інформувальні (інформаційно-пошукові тезауруси, класифікатори, рубрикатори), систематизувальні (словники терміносистем, частотні, зворотні)*); за обсягом мов (*одно-, дво-, багатомовні*); за новизною (*словники нових термінів*) [2, с. 86-87].

На основі досліджень останніх десятиліть ХХ ст. було запропоновано нову класифікацію М. В. Комової, що здійснена за такими критеріями: за широтою охоплення термінологічної лексики (*універсальні, багатогоалузеві, галузеві, вузькогалузеві словники*); за способом опису лексичного значення слова (*енциклопедично-довідкові (тлумачні, тлумачно-перекладні; довідники, енциклопедії, енциклопедичні, ілюстративні словники)*); перекладні (*дво-, багатомовні словники*); за структурою видань (*серійні, однотомні, багатотомні*); за читацькою адресою (*словники, призначені для широкого кола, окремих категорій фахівців чи груп науковців*); за «первинністю виходу у світ» (*оригінальні, передруки, перекладні*); за структурно-словотвірною будовою термінів (*загальні, часткові*).

Отже, в Україні створюються словники, які відображають поняттєво-термінологічний апарат певної наукової теорії (у тому числі й лінгвістики). Цей різновид словників, як правило, розвивають вищі навчальні заклади для забезпечення навчального процесу. З появою нових типів термінологічних словників може бути збільшена кількість диференційних ознак.

Навчальні словники поділяються на дві групи:

а) словники, призначені для тих, хто вивчає іноземну мову;

б) словники, призначені для тих, хто укладає підручники, посібники, готує методичні матеріали.

Методичним і дидактичним вимогам відповідають такі типи навчальних словників, що відбивають історичні етапи практики укладання:

1) на початкових етапах основну увагу укладачів навчальних словників було сконцентровано на відборі лексичного мінімуму для різних етапів вивчення мови. При цьому в основу відбору лексики були покладені такі принципи: тематичний відбір, здатність слова виконувати службові функції, сполучуваність слова, врахування особливостей семантичних структур рідної та іноземної мов, стилістична нейтральність слова, його частотні характеристики. Так були укладені словники-довідники лексичного мінімуму;

2) наступним етапом у практиці укладання навчальних словників була поява тлумачних і перекладних навчальних словників. Структура цих словників залежить від того, для якого рівня вони призначені, і чи забезпечує доступність користування й ефективність пошуку необхідного лексичного й граматичного матеріалу. При цьому другий словник укладається на основі перекладів у словникових статтях першого і є ситуативним, тобто таким, що відбиває особливості слововживання в мовленні, а не систему рідної мови;

3) вирішення проблеми науково обґрунтованого відбору лексичного мінімуму й відбору значень багатозначного слова неможливе без укладання словників словосполучень, в основу яких покладено або принцип відбору словосполучень, найбільш характерних на думку укладачів для даного слова, або критерій частотності. Відомо, що слова, які характеризуються високою частотою вживання, мають ширші комбінаторні можливості. Більшість із цих слів є багатозначними. Тому при укладанні лексичних мінімумів доцільним є відбір найбільш частотних словосполучень, у різних конструкціях яких реалізуються різні значення багатозначного слова;

4) організація науково обґрунтованого вивчення граматики іноземної мови неможлива без навчальних посібників, довідників і без відбору граматичного мінімуму. На відміну від звичайних посібників, лексико-граматичні словники містять дані про частоту вживання кожної з граматичних форм включеного в довідник слова й лексики, яка зустрічається в цих формах. Подібний довідник частоти словозмінних форм англійської мови створено колективом авторів в електронному вигляді. Дані про вживаність словозмінних форм слова можна одержати також у таких частотних словниках, які, описуючи слово як лексичну одиницю, подають повну парадигму слова із вказівкою частоти кожної словозмінної форми.

За способом представлення матеріалу навчальні словники бувають трьох видів: *друковані, електронні й комбіновані – з додатком у вигляді CD*.

Навчальна лексикографія як окрема галузь виникла в середині ХХ століття, коли було сформульовано її теоретичні засади й вимоги до укладання навчальних словників. Теоретичним засадам розроблення методології побудови навчальних словників фахових терміносистем присвячені праці М. А. Марусенко «Учебная лексикография» (Санкт-Петербург, 1996) [4];

В. І. Перебийніс «Принципы построения учебного словаря» (М., 1996) [6], «Лексикографічне забезпечення навчального процесу з іноземної мови» (К., 1999) [7]. Також праці колективів авторів – «Англо-український навчальний словник-мінімум» (К., 1995) [9], «Англо-український навчальний словник з методичними коментарями та граматичними таблицями» (К., 2002) [10], «Проект «Глоса»: система комп'ютерних навчальних перекладних словників» (К., 2003) [5] та ін.

На сьогодні в українському мовознавстві проблемою виступає саме процес відбору термінологічного мінімуму. Перед таким мінімумом постає вимога, яка полягає в тому, щоб забезпечити розуміння студентом максимального обсягу термінів та дефініцій. Ця проблема має зв'язок із важливими науковими й практичними потребами: перша (наукова) – це розроблення методики укладання словника, а друга (практична) – це можливість використання словника-мінімуму для навчання студентів і підготовки для них термінологічних словників з української мови. Дослідники по-різному вирішують проблему виявлення термінів у тій чи іншій «підмові», використовуючи при цьому різні визначення, пропонуючи свої методики, критерії їх відбору, коли система понять ще не склалася, і немає чіткої межі між терміном і не терміном. Крім

інтуїтивного відбору лексики лінгвістами уже існують певні наукові методи, зокрема відбір лексики за певними ознаками (наприклад, тематичними, частотними) або на основі наявності в кількох словниках одночасно (ознака поширеності слова). Останній спосіб (за умови використання частотних словників) є одним із найоб'єктивніших. Наприклад, у підручниках з української мови для студентів-філологів містяться спроби подати авторське розуміння лінгвістичних понять поряд із висвітленням найпоширеніших точок зору на мовні явища та одиниці. У таких словниках-довідниках стисло подаються поняття, які проілюстровані прикладами. Щодо відбору термінів, то обирають переважно такі, які безпосередньо називають мовні одиниці, а не загально-лінгвістичні поняття. Такі довідники переважно укладаються за розділами, що відтворюють традиційні рівні аналізу мовної системи. Це означає, що об'єктивні методи для укладання словників-мінімумів у таких словниках використовувались несистемно.

Таким чином, у статті розкрито поняття навчального термінологічного словника, встановлено видові та типологічні особливості, представлено класифікацію навчальних термінологічних словників за різними критеріями і частково розкрито історію формування методик укладання термінологічних словників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – 4-е стер. изд. – М. : URSS, 2007. – 569 [2] с.
2. Иванова О. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки / Ольга Іванова // Українська мова, 2006. – № 4. – С. 84-94.
3. Комова М. Класифікація термінологічних словників / Марія Комова // Вісник : Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2008, № 620. – С. 144-147.
4. Марусенко М. А. Учебная лексикография / М. А. Марусенко // Прикладное языкознание. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 308-317.
5. Назаров С. М. Проект «Глоса»: система комп'ютерних навчальних перекладних словників / С. М. Назаров, В. І. Перебийніс, З. В. Партико // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Філологія», 2003. – Т. 6. – № 2. – С. 33-42.
6. Перебийнос В. И. Принципы построения учебного словаря / В. И. Перебийнос // Лексика и лексикография. Сборник научных трудов. Вып. 7. – М. : Институт языкознания РАН, 1996. – С. 86-91.
7. Перебийніс В. І. Лексикографічне забезпечення навчального процесу з іноземної мови / В. І. Перебийніс // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Філологія», 1999. – Т. 2. – № 1. – С. 12-19.
8. Перебийніс В. І. Теорія і практика укладання навчальних словників / В. І. Перебийніс // Вісник Житомирськ. держ. університету. – К., 2004. – № 17. – С. 73-75.
9. Перебийніс В. І. Англо-український навчальний словник-мінімум / В. І. Перебийніс, Е. П. Рукіна, С. С. Хідекель // Наукова думка. – К., 1995. – 432 с.
10. Перебийніс В. І. Англо-український навчальний словник з методичними коментарями та граматичними таблицями / В. І. Перебийніс, Е. П. Рукіна, С. С. Хідекель // Вежа. – К., 2002. – 424 с.
11. Слюсарева Н. А. Об учебном тематическом словаре лингвистической терминологии / Н. А. Слюсарева, В. С. Страхова, Г. Н. Макарова // Переводная и учебная лексикография. – М., 1979. – С. 69-76.

© Полуктова А., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 18.07.2012 р.

ПОЛУЕКТОВА А. Ю. – викладач кафедри української філології, теорії та історії літератури Інституту філології Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: проблеми лексикографії; питання акцентології в діяхронічному аспекті.